

«... Ἀπονία τῶν Ἀθηναίων βιασθεῖς πιεῖν κώνειον ἀπέθανε» (1). Αὐτὰ τὰ ἐπιγραμματικά λόγια ἀφιερώνει ὁ Σουίδα στο Σωκράτη. Μὲ αὐτὰ καὶ δίνει καὶ κρίνει τὸ ἱστορικὸ γεγονός. Τί τραγικὴ εἰρωνεία, ἀλήθεια. Τὸ στόμα ποὺ ἀκούραστα μιλοῦσε γιὰ τὸ ἀγαθό, τὸ στόμα τὸ γεμάτο αἰσιοδοξία καὶ πίστη στὸν ἄνθρωπο, νὰ πάρη γιὰ ἀνταμοιβή τὸ πικρὸ κώνειο. Ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁδήγησε ὁ Σωκράτης τὸν ἑαυτό του στὸ κώνειο, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ πῆρε, μετέβαλεν, ὅπως εἶπαμε, τὸ θάνατό του σὲ ἀστεῖρευτη ἐστία ἡθικοῦ φωτός (2).

Καὶ ἔτσι ἡ φωνὴ τοῦ Δασκάλου οὔτε ἔπαψε, οὔτε θὰ πάψη ποτὲ νὰ ἀκούεται. Γιατὶ ἀναφέρεται στὰ καίρια καὶ βασικά, τὰ οὐσιαστικὰ θέματα τῆς ἡθικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, πού, παρ' ὅσα κι ἂν λέγωνται, μένουν, φαίνεται, ὅπως πιστεύει ὁ Σωκράτης, κοινὰ καὶ ἀναλλοίωτα στὸ βάθος. Θὰ ἀκούεται λοιπὸν ἡ φωνὴ του ἀπὸ τίς γενεές τῶν ἀνθρώπων ποὺ θὰ μοχθοῦν καὶ θὰ ιδρώνουν γιὰ νὰ πραγματώσουν κι αὐτὲς ἄξια τὴν ἡθικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη διδάσκει καὶ μὲ ἓνα πρόσθετο τρόπο. Μᾶς καλεῖ νὰ προσέχωμε σὲ κάθε πράξη μας, τὴν ὥρα ποὺ τὴν πιστεύομε καλή, δίκαιη, μήπως κρατοῦμε στὸ χέρι μας κάποιο ποτήρι μὲ κώνειο γιὰ κάποιον.

Ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴ δράση καὶ διδασκαλία τοῦ

1. Σουίδα, λ. Σωκράτης.
2. Βλέπε καὶ σ. 50 κέ.

Σωκράτη δὲν εἶναι φυσικὰ ὅλα ὅσα μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ. Ἡ πηγὴ εἶναι πολὺ πλούσια, καὶ μέγα τὸ πλήθος τῶν προοπτικῶν ποὺ ἀνοίγει.

Σκόπιμα περιοριστήκαμε στὶς περισσότερο οὐσιαστικὲς θέσεις καὶ αὐτὲς πάλι προτιμήσαμε νὰ τὶς δώσωμε κάπως συνοπτικὰ καὶ μὲ ἀδρές γραμμές. Ἐπειτα ἀφήσαμε, τὶς περισσότερες φορές, σχεδὸν ἐντελῶς ἔξω, τὴν ἀκτινοβολία καὶ τὴ σπουδαία ἐπίδραση τοῦ Δασκάλου ἀπάνω στὸν Πλάτωνα, στοὺς ἰδρυτὲς τῶν σωκρατικῶν σχολῶν καὶ στὴν κατεύθυνση τῶν σχολῶν αὐτῶν. Μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ μπορούσε νὰ προχωρήσῃ καὶ ἕως τοὺς στωϊκοὺς, νὰ ἀναζητήσῃ καὶ σ' αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη. Μακρὰ ἢ διαδρομὴ, πλούσιο καὶ πολύπλευρο τὸ θέμα. Δὲν τὸ ἐξετάσαμε⁽³⁾, γιατί θελήσαμε νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐστία· θελήσαμε ἢ ἐργασία αὐτὴ νὰ εἶναι λόγος γιὰ τὸ Σωκράτη καὶ μόνο.

Ἐπειδὴ κρίνω ἀναγκαῖο νὰ κλείσω τὴν ἐργασία τούτη μὲ κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς τροχιάς ποὺ ἔδωσεν ὁ Σωκράτης στὴν ἠθικὴ σκέψη καὶ πράξη, καὶ τῶν ἀπολήξεών της στοὺς διαδόχους του, θεωρῶ καλὸ νὰ ὑπενθυμίσω συνοπτικὰ ὅσα κεντρικὰ σημεῖα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν παρακολούθησή της.

Ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε τίποτε· ἀνάλωσε τὴ ζωὴ του σὲ ἀποστολικὴ ἀναστροφή μὲ τοὺς ἄλλους, συζητώντας καὶ ἐρευνώντας μαζί τους τὰ κύρια θέματα τοῦ ἠθικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο, στὸ βᾶθος μόνιμη πάντοτε προϋπόθεσις ἀλλὰ καὶ ἀναζήτησις εἶναι τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη δὲν εἶναι τόσο, ἢ καλύτερα, δὲν εἶναι μόνο γνώσις, θεωρία δηλαδὴ ποὺ μεταδίνεται.

3. Βλέπε καὶ παραπάνω σ. 29 - 31 καὶ 55.

Εἶναι γνώση πού ἔχει μέσα της καὶ τὸν προσδιορισμὸ γιὰ τὴν πράξη. Θεωρία καὶ πράξη εἶναι ἀχώριστα δεμένες, καὶ μόνο τότε ἀποτελοῦν ἠθικὴ γνώση. Μόνο ὅταν κανεὶς κἀνὴ κανόνα καὶ πράξη τῆς ζωῆς του αὐτὸ πού ἀποκτᾶ μετὰ τὸ κάλεσμα γιὰ αὐτογνωσία, μόνο τότε καὶ σωστὰ κατανοεῖ τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου καὶ τὸ πραγματώνει. Καί, φυσικά, ὅσο κανεὶς προχωρεῖ στὴν κατεύθυνση τούτη, τόσο περισσότερο καὶ βαθύτερο νόημα παίρνουν καὶ ἡ κατανόηση καὶ ἡ πραγμάτωση. Ἐπὶ ἀνεξάντλητος εἶναι ὁ σωκρατικὸς λόγος, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἀναφέρεται στὶς ἀνεξάντλητες πτυχές τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Τούτη ἡ πορεία ἀποτελεῖ τὴ σπουδαιότερη προσφορὰ τοῦ Δασκάλου.

Μὲ τὸ Σωκράτη, εἶδαμε, ἡ στροφή πρὸς τὸν ἄνθρωπο παίρνει τὸ βαθὺ καὶ οὐσιαστικὸ τῆς νόημα. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ στάση του ἀπέναντι τῶν σοφιστῶν. Στὴ θέση τῆς λεκτικῆς σοφιστικῆς ἀντιλογικῆς, πού θηρεύει τὴν ἐπιτυχία, ὁ Σωκράτης βάζει τὸ διάλογο ὡς πολὺτιμη μορφή συνεργασίας, ἡ ὁποία καλεῖ πάντα τὸν καθένα νὰ γίνῃ υπεύθυνος οἰκοδόμος τῆς ζωῆς του μετὰ τὸ φῶς πού τοῦ παρέχει ἡ αὐτογνωσία καὶ μετὰ ἰδανικὸ τὴν εὐπραξία. Ἐπὶ ἀντὶ νὰ ἀνταγωνίζεται κατὰ τοῦ ἄλλου ὁ Σωκράτης, συναγωνίζεται καὶ συνεργάζεται μ' αὐτὸν γιὰ νὰ νικηθῇ ἢ πλάνη, ἢ ἀγνοία καὶ τὴ θέση τῆς νὰ τὴν πάρῃ ἡ γνώση, τὸ φῶς.

Μιὰ τέτοια συνεργασία χρησιμοποιεῖ βέβαια τὸν τύπο τοῦ λόγου, τὰ λογικὰ ὄπλα, ἀλλὰ δὲν περιορίζεται σ' αὐτά. Πέρα καὶ πίσω ἀπὸ τὰ λογικὰ ὄπλα ἀναζητᾶ τὴν οὐσία, τὴν ἀλήθεια, καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο πού τὴν ἀναζητᾶ καὶ ἀπὸ τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖον τὴν ἀναζητᾶ — τὴν εὐπραξία δηλαδὴ — γίνεται αὐτομάτως μέσα μας ἀρετὴ. Γιατὶ κάθε γνώση καὶ

κάθε ἀλήθεια, ἔτσι δοσμένες, ἔρχονται νὰ φωτίσουν τὸ πρόσωπο καί, μὲ τὸν ἔμφυτο ἔρωτα τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ τὸ ὀδηγήσουν ἀσφαλέστερα στὸ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν». Ἔχομε λοιπὸν στὸ Σωκράτη καθαρὴ διάκριση τῶν λογικῶν ὄπλων ἀπὸ τὴν οὐσία, ποὺ αὐτὴν ὁ νοῦς, ὄχι ἡ διάνοια τὴν κατακτᾷ, διάκριση τῆς λογικῆς ὀρθότητος ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.

Στὸ διάλογό του μὲ τὸν ἄλλον χρησιμοποιεῖ ὁ Σωκράτης καί τὴν ἀντιλογικὴ καὶ συχνὰ περιάγει σὲ ἀδιέξοδο τὸ συνομιλητὴ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὅποιον περιορίζεται στὴν ἐπιφάνεια, μπορεῖ νὰ τὸν κάμη, ὅπως εἶδαμε, νὰ θεωρήσῃ σοφιστὴ τὸ Σωκράτη. Οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικές· περιορίζονται μόνο στὸν τύπο, τὸ σχῆμα τοῦ διαλόγου. Ὅτι ἔτσι εἶναι, καταφαίνεται κυρίως ἀπὸ τὸ βασικὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σωκράτης οὔτε διδάσκει, οὔτε πολεμᾷ ιδέες. Σπουδάζει καὶ ἐλέγχει τὸν ἄνθρωπο, μὲ σκοπὸ τὴν τελείωσή του «ἐν τῇ ἀρετῇ», τὴν ἀνύψωσή του σὲ κυβερνήτη τῆς ζωῆς του, σὲ αὐτουργὸ τῆς φιλοσοφίας του, στὴ μεγάλη περιοχὴ τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας, τὴν περιοχὴ «τῶν ἐφ' ἡμῖν». Προϋποθέτει βέβαια ὁ ἔλεγχος ὀρισμένες ἀρχές καὶ ἀλήθειες. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀρχές εἶναι οἱ κοινές σὲ ὅλους ἀλήθειες, τὰ ἄμεσα, θὰ λέγαμε, δεδομένα τῆς συνείδησης, ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες, ὅπως πιστεύει ὁ Σωκράτης, ὀδηγεῖ τὸν καθένα ἡ σωστὴ ἀνθρωπογνωσία.

Κύριο ὄργανο, γιὰ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ προσώπου μένει πάντως ὁ λόγος. Ἀπαραίτητη λοιπὸν ἡ ἀγρυπνὴ ἀσκηση τοῦ λογικοῦ, ἅς ποῦμε, αἰσθητηρίου, γιὰ νὰ εἶναι πάντα σὲ θέση νὰ διακρίνη, μέσα στὶς περίπλοκες συνθῆκες τῆς ζωῆς, τὶς ἐπιταγές τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἐξαίσια εἶναι, ἀλήθεια, ἡ τροχιά τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Σωκράτη· ὅλο καὶ ἀνεβάζει τὸν ἄνθρωπο σὲ ὑψηλότερες σφαῖρες ἠθικοῦ βίου· ἀπεργάζεται ὑ-

πεύθυνο πρόσωπο φωτισμένο από τὴ γνώση. Προοδευτική ἢ πορεία, γιατί ὅσο βαθύτερη εἶναι ἡ γνώση, τόσο τελειότερη καὶ ἡ ἀρετή⁴). Ἀνάλογη θέση ὑποστήριξε στους νεώτερους χρόνους καὶ ὁ Σπινόζα.

Ἔτσι ὅμως τὸ ἰδανικὸ πρότυπο τοῦ ἀνθρώπου κινδυνεύει, παρὰ τίς προσπάθειες τοῦ Σωκράτη νὰ τὸ ἀποφύγη, κινδυνεύει, λέγω, νὰ εἶναι ὁ «σοφός». Ἐκεῖνος δηλαδή πού ἡ διαγωγή του ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἐντελέστερη γνώση τοῦ ἀγαθοῦ. Γνήσια ἐλληνικὴ ἢ θέση τούτη, μὲ τὴν μεγάλη ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν λόγο. Μεγάλη, ἀλήθεια, ἡ καινοτομία τοῦ Σωκράτη, πού σκοπὸ της ἔχει νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ μοῖρα καὶ τὸ τυχαῖο, νὰ τοῦ ἀνοίξῃ τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἔλλογη πράξη, πού αὐτὴ τὸν καθιστᾷ ὑπεύθυνο, ἠθικὸ δηλαδή πρόσωπο.

Μεγάλη, ναί, ἡ σωκρατικὴ καινοτομία. Προκαλεῖ ὅμως προβληματισμοὺς στοὺς ὁποίους δὲ φαίνεται νὰ παρέχη ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση.

Ἄς παρατηρήσωμε πρῶτα ὅτι τὴ σωκρατικὴ ἠθικὴ τὴν χαρακτηρίζει ἓνας ἀριστοκρατισμὸς, ὁ ἀριστοκρατισμὸς τοῦ πνεύματος, αὐτὸς πού, ἀκόμη περισσότερο, διέπει τὴν πλατωνικὴ ἠθικὴ. Μὲ τὴν ταύτιση τῆς ἀρετῆς μὲ τὴ γνώση, ὅποια ἐρμηνεῖα κι ἂν τῆς δώσωμε, ὁ ἀμαθὴς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐνάρετος.

Καὶ ἀμαθεῖς μένουν πάντα οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι. Οἱ στωϊκοί, ἀλύγιστοι στὸν ὀρθολογισμό τους, θὰ φτάσουν νὰ χωρίσουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ δυὸ γένη. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχομε τὸ σοφὸ, ἢ τοὺς σοφούς, πού κάθε πράξη τους εἶναι ἐνάρετη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἄλλων, τῶν ἀνίδεων καὶ γιὰ τοῦτο «φάυλων»· τούτων ἡ πράξη, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι καλὴ,

4. Βλέπε παραπάνω σ. 43 κέ., 62 κέ., 70 κέ. 77, 87, 99, 107 κέ.

δὲν εἶναι ἐνάρετη, δὲν εἶναι ἀρετή, διότι τὴν πράττουν δίχως νὰ ἔχουν γνώση τοῦ καλοῦ. Ἴδου ἡ ἄκρη ἀπόληξη τῆς ὀρθολογικῆς ἠθικῆς ὡς πρὸς τὸ σοβαρὸ τοῦτο ζήτημα.

Ἄλλὰ στὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἐνυπάρχει καὶ ἄλλο ἐπικίνδυνον τρωτό. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ λόγος δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ μὲ τρόπο ἀπόλυτο τὸ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν».

Ὁ Σωκράτης φτάνει, ἀλήθεια, σὲ ὑψηλότετη σύλληψη τοῦ ἀγαθοῦ, πού τὸ βλέπει ὡς ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὑψηλότετη σύλληψη δὲν αἶρει τὴν προηγούμενη διαπίστωση, καὶ μάλιστα, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης δὲ φαίνεται νὰ εἶδε ὅλο τὸ μεταφυσικὸ βάθος πού προϋπόθεσή του εἶναι ἡ ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της, ἀπάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται καὶ αὐτὴν δηλώνει ἡ εὐπραξία. Ἔχει λοιπὸν προϋπόθεση ἡ ὁμολογία, καὶ αὐτὴ δὲν τὴν εἶδε μὲ τρόπο ἀκέραιο ὁ Σωκράτης. Ἄς σημειώσωμε ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ συνομιλητῆς του Ἀρίστιππος, διδάσκει ὅτι ὑψιστὸ ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἡδονὴ ὡς ἄμεση καὶ πρωταρχικὴ ἔφεση. Ἀνάλογα ἀργότερα θὰ διδάξῃ καὶ ὁ Ἐπίκουρος.

Οἱ παραπάνω ἀνεπάρκειες θὰ πείσουν τελικὰ τὴ σκέψη, ὅτι ἡ γνώση δὲν καλύπτει τὴν ἀρετὴ καὶ ὅτι ὁ λόγος εἶναι ὄργανο, πολῦτιμο, ὅταν φωτίζῃ τὴ βούληση. Ὡστε ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι γνώση, ἢ δὲν εἶναι μόνο γνώση. Περαιτέρω, ὁ νοῦς θὰ ἀναρωτηθῇ μήπως ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀρετὴ, εἶναι μεταφυσικὴ στὴν προέλευση καὶ οὐσία της. Τὴ θέση τούτη τὴ θίγει ὁ Σωκράτης, θὰ τὴ θίξῃ καὶ ὁ Πλάτων στὸ «Μένωνα»⁽⁵⁾. Τὰ δύο σημεία ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι γνώ-

ση καὶ ὅτι εἶναι μεταφυσικὴ ἢ οὐσία τῆς θὰ ἀποτελέσουν ἀργότερα κύριες θέσεις τῆς χριστιανικῆς περὶ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίας⁽⁶⁾.

Ἄς ἐπανεέλθωμε στὴ σωκρατικὴ θέση, καὶ ἄς ὑποθέσωμε δυνατὴ τὴ σύλληψη τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὸ λόγο μὲ τρόπο ἀπόλυτο.

Θὰ ἔμενε τότε στὸ λόγο νὰ ἀντιμετωπίση μιὰ ἄλλη ἀνυπερέβλητη δυσκολία. Ἡ ζωὴ εἶναι ἀέναη δράση καὶ κίνηση. Κάθε μέρα ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος ἐκτελεῖ πλῆθος πράξεις καὶ συχνὰ βρίσκεται μπροστὰ σὲ νέες συνθήκες καὶ σὲ ἀπρόβλεπτες καταστάσεις καὶ περιπτώσεις. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη ὁ λόγος νὰ συλλάβῃ σωστὰ κάθε φορά τὴ σχέση τους μὲ τὸ ἀγαθόν, γιὰ νὰ ἔχωμε τὴν εὐπραξία καὶ τὴν προϋπόθεσή της, τὴν ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτὸν της. Μὲ τέτοια ἐπὶ μέρους θέματα ἀσχολεῖται ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος· περιορίζεται ὅμως γενικὰ σὲ ἀδρές γραμμές. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀκολούθησαν ὡς τὰ ἄκρα τὸν ὀρθολογισμό τῆς ἠθικῆς, εἶναι πάλι οἱ στωϊκοί.

Ἰδιαίτερα ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη τῶν ποικίλων περιστατικῶν τῆς ζωῆς τοῦ «σοφοῦ» καὶ φιλοδόξησαν νὰ δώσουν, τρόπον τινά, τὴ νομολογία τῆς περιπτωσιολογίας της. Ἀνέλαβαν ἔτσι ἔργο ὄχι μόνο «ἀνήνυτον» ἀλλὰ καὶ ἔργο τὸ ὁποῖο ἀποκάλυψε ἕναν ἄλλο πολὺ μεγάλο κίνδυνο ποὺ ἐμφωλεύει στὴν ἄκρα ὀρθολογικὴ ἠθικὴ.

Μὲ τὴν περιπτωσιολογία ἢ ἠθικὴ πράξι μεταβάλλεται σὲ πρόβλημα τοῦ ὁποίου τὴ λύση καλεῖται νὰ δώσῃ ὁ λόγος, καὶ μόνος αὐτός. Ἀλλὰ ὁ λόγος,

6. Β. Τατάκη. Ἡ περὶ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας σ. 8 κέ., Θεσ)νίκη, 1963 (Ἔκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἔκδ. Ἄ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου: Μελετήματα χριστιανικῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1968).

ὡς λόγος μπορεῖ νὰ δώσῃ μόνο τὸν τύπο, τὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία, τὴν τυπολογία.

Σὲ δυὸ κατολισθήσεις εἶναι δυνατὸ ἡ τυπολογία νὰ παρασύρῃ τὴ συνείδηση: α) νὰ δώσῃ στὸν τύπο ἀξία πὺ δὲν ἔχει δέχεται τότε ἡ συνείδηση ὅτι ἡ ἐκτέλεση τοῦ τύπου εἶναι ἀρκετὴ. Ἔχομε ἔτσι ἠθικὴ ἐνέργεια τυπικὰ σωστὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ οὐσία. Πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. β) Ὁ λογικὸς τύπος νὰ ὑπηρετῇ ἄλλα ἐσωτερικὰ κίνητρα. Ἔχομε τότε τυπικὰ κατοχυρωμένη ἐνέργεια, πὺ δὲν εἶναι ὅμως ἠθικὴ, κι ἄς προβάλλεται ὡς τέτοια.

Πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ δεύτερη τούτη κατολισθήση εἶναι ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ σχολάρχου τῆς Στοᾶς Διογένη τοῦ Βαβυλωνίου (2ος αἰὼν π.Χ.). Λέγει πολλά. Ἄς ὑποθέσωμε, λέγει ὁ Διογένης, ὅτι ἔμπορος σίτου φτάνει στὴ Ρόδο σὲ καιρὸ σιτοδείας, μὲ πλοῖο γεμάτο σιτάρι. Ξέρει ὅτι πίσω του ἔρχονται καὶ ἄλλα πλοῖα μὲ σιτάρι. Τί πρέπει νὰ κάμῃ; Θὰ πῆ αὐτὸ πὺ ξέρει καὶ θὰ πουλήσῃ τὸ σιτάρι του φτηνά, ἢ δὲ θὰ τὸ πῆ καὶ θὰ τὸ πουλήσῃ ἀκριβά; Ὁ «σοφός», λέγει ὁ Διογένης, δὲ θὰ πῆ αὐτὸ πὺ ξέρει, ἂν οἱ νόμοι τῆς Ρόδου δὲν τὸν προστάζουν νὰ τὸ κάμῃ⁽⁷⁾. Ἔχει πᾶψει, ὅπως βλέπομε, γιὰ τὸ Διογένη νὰ εἶναι ἡ ἀρετὴ ἢ ἐσωτερικὴ ποιότητα πὺ ἐκφράζει τὴν ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς.

Καὶ στὶς δυὸ κατολισθήσεις ἡ συνείδηση ὑπνώττει. Καὶ τὶς δυὸ φορές ὁ λόγος ἔγινε τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ὑπνωσὴ τῆς⁽⁸⁾.

7. B. Tatakis, Panétius de Rhodes... σ. 204, Κικέρων, De officiis, III καὶ XII κέ. v. Arnim, Stoicorum veterum fragmenta, III, ἀπόσπασμα Διογένους σ. 49.

8. Βλέπε Β. Τατάκη: ἡ Φαινομενολογία τοῦ πιστεύειν, Χριστιανι-

Σὲ ἄλλες σκέψεις ὁδηγεῖ ἄλλη ὀρθολογικὴ ἀκρότητα τοῦ Στωϊκοῦ Ἐπικτήτου (2ος αἰὼν μ.Χ.). Ὁ «σοφός», λέγει ὁ Ἐπικτήτος⁹), θὰ συλλυπηθῆ τὸν ἄλλον πού ἔπαυε κάποια συμφορὰ, μπορεῖ καὶ νὰ ἀναστενάξῃ ἀκόμη, δὲ θὰ ἀναστενάξῃ ὅμως καὶ ἀπὸ μέσα του. Γιατί; Διότι ἡ συγκίνηση εἶναι πάθος. Καὶ ἂν καταληφθῆ ἀπ' αὐτήν, δείχνει ὅτι ἔπαψε μέσα στὴν ψυχὴ του νὰ εἶναι ἡγεμόνας ὁ νοῦς· τὴ θέση του τὴν πήρε τὸ ἄλογο πάθος.

Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριότερες ἀκρότητες στὶς ὁποῖες ὁδήγησαν οἱ θεωρίες: α') ὅτι ὁ νοῦς, ἢ λόγος εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· αὐτὸς λοιπὸν ὁ κυβερνήτης τῆς ψυχῆς καὶ β') ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση. Ὡστόσο δὲν εἶναι σωστὸ νὰ καταδικάσωμε στὸ σύνολό της οὔτε τὴ στωϊκὴ ἠθικὴ, πού αὐτὴ κυρίως καλλιέργησε τὶς ἀκρότητες. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἐσφράγισε μὲ τρόπο ἀνεξίτηλο τὴν ἠθικὴ μας πορεία. Ἐπειτα οἱ ἀκρότητες βοήθησαν, μὲ τὸ ἀδιέξοδό τους, νὰ συλλάβωμε ὀρθότερα τοὺς προβληματισμοὺς τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας, καὶ τὴν ἴδια ὥρα, τοὺς κινδύνους καὶ τὰ κενὰ τῆς ἄκρας ὀρθολογικῆς ἠθικῆς. Σὲ τοῦτο ἀπέβλεψε ἡ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος τούτου. Οἱ κίνδυνοι καὶ τὰ κενὰ, ἄς τὸ ὑπογραμμίσωμε ἀκόμη μιὰ φορά, παρουσιάζονται ὅταν ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία ὁδηγήσῃ σὲ ἓνα σχῆμα, ἓναν τύπο ἀπὸ τὸν ὁποῖον διολισθαίνει ἡ οὐσία.

Συχνὰ χαρακτήρισαν καὶ τὴ σωκρατικὴ ἠθικὴ ὡς ἄκρας ὀρθολογικὴ.

Ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ἤλεγξε τὴ νοησιοκρατι-

κὸν Συμπόσιον Β' σ. 58 - 64, γιὰ τὴν ὕπνωση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ λόγος.

9. Ἐγχειρίδιον, ΙΣΤ' «ὅταν κλαίοντα ἴδῃς τινὰ ἐν πένθει ἢ ἀποδημόντος τέκνου ἢ ἀπολωλεκότα τὰ ἑαυτοῦ... μέχρι μέντοι λόγου μὴ ὀκνεῖ συμπεριφέρεσθαι αὐτῷ, κὰν οὕτω τύχη, καὶ συνεπιστενάξαι· πρόσεχε μέντοι μὴ καὶ ἔσωθεν στενάξῃς».

κή μονομέρεια τῆς ἠθικῆς τοῦ Σωκράτη. Διατυπώσαμε στὰ προηγούμενα⁽¹⁰⁾ ποιές ἐπιφυλάξεις γεννᾶ ἡ μαρτυρία του γιὰ τὸ Δάσκαλο.

Ἄς δοῦμε τώρα καὶ τὰ σχετικότερα ἀριστοτελικὰ χωρία: «Μετὰ τοῦτον (ἐννοεῖ τὸν Πυθαγόρα) Σωκράτης ἐπιγενόμενος βέλτιον καὶ ἐπὶ πλείον εἶπεν ὑπὲρ τούτων, οὐκ ὀρθῶς δὲ οὐδ' οὕτος. Τὰς γὰρ ἀρετὰς ἐπιστήμας ἐποίει· τοῦτο δ' ἐστὶν εἶναι ἀδύνατον. Αἱ γὰρ ἐπιστῆμαι πᾶσαι μετὰ λόγου, λόγος δὲ ἐν τῷ διανοητικῷ τῆς ψυχῆς ἐγγίνεται μορίῳ· γίνονται οὖν αἱ ἀρεταὶ πᾶσαι κατ' αὐτὸν ἐν τῷ λογιστικῷ τῆς ψυχῆς μορίῳ· συμβαίνει οὖν αὐτῷ ἐπιστήμας ποιῶντι τὰς ἀρετὰς ἀναιρεῖν τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς, τοῦτο δὲ ποιῶν ἀναιρεῖ καὶ πάθος καὶ ἦθος. Διὸ οὐκ ὀρθῶς ἤψατο ταύτη τῶν ἀρετῶν»⁽¹¹⁾. «Σωκράτης μὲν οὖν ὁ πρεσβύτης ἀνήρει ὅλως καὶ οὐκ ἔφη ἀκρασίαν εἶναι, λέγων ὅτι οὐδεὶς εἰδὼς τὰ κακὰ ὅτι κακὰ εἰσιν ἔλοιτ' ἄν· ὁ δὲ ἀκρατῆς δοκεῖ, εἰδὼς ὅτι φαῦλά εἰσιν, αἰρεῖσθαι ὅμως, ἀγόμενος ὑπὸ τοῦ πάθους. Διὰ δὴ τὸν τοιοῦτον λόγον οὐκ ὤετο εἶναι ἀκρασίαν»⁽¹²⁾.

Ἄς πᾶμε καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια. «... Ἀπορήσεις δ' ἂν τις πῶς ὑπολαμβάνων ὀρθῶς ἀκρατεύεται τις. Ἐπιστάμενον (μὲν) οὖν οὐ φασὶν τινες οἷόν τε εἶναι· δεινὸν γὰρ ἐπιστήμης ἐνούσης, ὡς ὤετο Σωκράτης, ἄλλο τι κρατεῖν καὶ περιέλκειν αὐτὴν ὥσπερ ἀνδράποδον. Σωκράτης μὲν γὰρ ὅλως ἐμάχετο πρὸς τὸν λόγον ὡς οὐκ οὔσης ἀκρασίας· οὐδένα γὰρ ὑπολαμβάνοντα πράττειν παρὰ τὸ βέλτιστον, ἀλλὰ δι' ἄγνοιαν... Εἰσὶ δὲ τινες οἱ τὰ μὲν συγχωροῦσι τὰ δ' οὐ. Τὸ μὲν γὰρ ἐπι-

10. σ. 36 κέ.

11. Μεγάλα Ἠθικὰ Α, 1, 1182α 15 - 23.

12. Ὅπ. παρ. Β, 6, 1200β 25 - 29. Βλέπε Ἐξν. Ἀπομν. IV, V, 3 - 12 γιὰ τὰ κακὰ ποῦ φέρνει ἡ ἀκρασία.

στήμης μηθὲν εἶναι κρείττον ὁμολογοῦσιν, τὸ δὲ μηθέ-
να πράττειν παρὰ τὸ δόξαν βέλτιον οὐχ ὁμολογοῦσιν...
Καὶ ἔοικεν ὁ ἐζήτει Σωκράτης συμβαίνειν· οὐ γὰρ τῆς
κυρίως ἐπιστήμης εἶναι δοκούσης παρούσης γίνεται
τὸ πάθος, οὐδὲ αὕτη περιέλκεται διὰ τὸ πάθος, ἀλλὰ
τῆς αἰσθητικῆς», (τῆς «δόξης» δηλαδή πού μᾶς δί-
νουν οἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων) (13). Ὁ ἀποκλει-
σμός τῆς ἀκρασίας ἀπὸ τὸ Σωκράτη, ὅπως τὸν παρου-
σιάζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁδήγησε καὶ τὸν O. Gigon νὰ
παρατηρήσῃ «ὅτι μὲ τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὸ λογι-
κὸ καὶ τὸ ἄλογο, ξέφυγεν ἀπὸ τὸ Σωκράτη τὸ ἐν-
δεχόμενον ὅτι τὸ ἄλογο μπορούσε νὰ βρεθῆ ἀντίθετο
πρὸς τὸ λογικὸ καὶ νὰ τὸ ὑποτάξῃ» (14).

Ἐρωτᾶται ἂν πραγματικὰ ὑπάρχη νοησιοκρατι-
κὴ μονομέρεια στὸ Σωκράτη, ἂν δηλαδή τὰ χωρία τοῦ
Ἀριστοτέλη ἐρμηνεύουν σωστὰ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τοῦ-
το τὸ Σωκράτη. Προσεκτικὴ ἀνάγνωση δείχνει ὅτι καὶ
ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ἕναν ἄλλο Σωκράτη,
σὲ Σωκράτη συστηματικὸ φιλόσοφο, καὶ διαφωνεῖ μὲ
αὐτὸν ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ πάλι τῆς δικῆς του διάκρισης
ἀνάμεσα σὲ «κυρίως ἐπιστήμην» καὶ σὲ «αἰσθητικὴν
ἐπιστήμην». Δίνει ἀπόλυτη τιμὴ στὴ θέση ὅτι ἡ ἀρετὴ
εἶναι γνώση καὶ παραβλέπει τὶς προϋποθέσεις τῆς γνώ-
σης κατὰ τὸ Σωκράτη, ἀπάνω σὲ τὶς ὁποῖες στηρίζει
ἐκεῖνος τὴ δική του διδασκαλία.

Ἡ σωκρατικὴ διδαχὴ ξέρει, ὅπως τὸ ἐπισημάνα-
με στὰ προηγούμενα, νὰ τιθασεύῃ τὸν ὀρθολογικὸ τῆς
προσανατολισμὸ μὲ τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης,
πού δὲν τὴν ἀφήνει νὰ γίνεται τύπος κενός, μὲ τὴν ἐσω-
τερικὴ ποιότητα πού χαρίζει στὴν ἀρετὴ ἢ εὐπραξία,

13. Ἦθ. Νικομ. Η, 2, 1145b 21 - 27· 31 - 34· 1147b 14 - 17

14. Lessky ὄπ. παρ. 699, σημ. 1.

ἀλλὰ πρὸ πάντων μὲ τὸ νόημα ποὺ δίνει στὴ γνώση, ποὺ τὴ βλέπει ἀχώριστη ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἔχει ἀκόμη ἢ σωκρατικὴ διδαχὴ καὶ ἄλλα στηρίγματα ὄχι ὀρθολογικά, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, στηρίγματα τὰ ὁποῖα φανερώνουν ὀρισμένη μυστικότητα στὸ βάθος τοῦ σωκρατικοῦ ὀρθολογισμοῦ¹⁵).

Ἡ ἐπισκόπηση τῶν ἀκροτήτων τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη θέση ποὺ ἐπρόβαλεν ἡ Καινὴ Διαθήκη. Ὅχι οἱ σοφοί, αὐτοὶ ποὺ ἔχουν ἀναπτύξει στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τὸ πνευματικὸ ἐγὼ τους, ἀλλὰ «οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι», αὐτοὶ θὰ σωθοῦν, αὐτοὶ θὰ πραγματώσουν τὸ ἐσώτατο εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ ὄντος. Ὁ σοφὸς εἶναι μωρὸς κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη, διότι εἶναι θύμα τοῦ ἐγωῖσμοῦ τοῦ λόγου του. Πλούσιος σὲ σοφία εἶναι ὁ πτωχὸς τῷ πνεύματι, ὁ πτωχὸς ὄχι κατὰ τὸ πνεῦμα, ὅπως συνήθως λέγομε, παρερμηνεύοντας τὴ ρῆση, ἀλλὰ ὁ ἕνεκα τοῦ Πνεύματος πτωχός, ἐκεῖνος δηλαδὴ ποὺ μὲ τὴ χάρη τοῦ Πνεύματος τοῦ θείου ἀπόκτησε συνείδηση τῆς φτώχειας στὴν ὁποία βρίσκεται ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνθρώπινου λόγου του.

Αὐτὴ ἡ συνείδηση τῆς φτώχειας τὸν κρατᾶ στὴν ἀπαραίτητη ἐκείνη ἐτοιμότητα μὲ τὴν ὁποία ἀφήνεται ἡ ψυχὴ νὰ πλημμυρίζη ἀπὸ τὸ θεῖο.

Δὲν εἶναι λοιπὸν πιά ἡ γνώση ποὺ ἐλαττώνει τὸ κακό. Ἡ γνώση, ἀντίθετα, ἡ γνώση ἐννοῶ ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ὅπως τὸ παρατήρησαν κιόλας ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων, στὰ χέρια τοῦ κακοῦ ἀνθρώπου αὐξάνει τὴ δύναμη τῆς κακίας. Τὴ θέση τῆς γνώσης τὴν παίρνει τώρα ἡ βούληση, ποὺ φωτι-

15. Βλέπε καὶ παραπάνω σ. 130 σημ. 4.

σμένη από τὸ θεῖο πνεῦμα, ἐκδηλώνεται ὡς ἀγάπη. Ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια, πού στὸ βάθος, παρ' ὅσα κι ἂν λέγονται, στόχο της ἔχει πάντα τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ θέλει νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴν πραγμάτωση τοῦ πνευματικοῦ του εἶναι, ἀποκτᾶ ἔτσι μὲ τὸ Χριστιανισμὸ ὅλη τὴ μεταφυσικότητα καὶ τὴν ἀγιότητά της. Χωρὶς τὴν ἀγάπη, λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, κι ἂν ἔχω «πᾶσαν γνώσιν» εἶμαι «χαλκὸς ἤχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον». Καταργεῖ λοιπὸν ἡ Καινὴ Διαθήκη τὰ πρωτεῖα τοῦ λόγου· τὴ θέση του τὴν παίρνει τώρα ἡ ἀγάπη.

Τὴν «πτωχείαν τῷ Πνεύματι» τὴν χαρίζει στὸν κάθε ἀνθρώπο ἡ Πίστη. Αὐτὴ τοῦ ἀνοίγει τοὺς ὑπερουράνιους τόπους, ὄχι ἡ πλατωνικὴ διαλεκτικὴ. Ἔτσι ἡ πιὸ μεγάλη σοφία τοῦ κόσμου τούτου, ὅταν μόνη της αὐτὴ, χωρὶς τὴν πίστη, κατοικῆ στὴν ψυχὴ ἑνὸς ἀνθρώπου, δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία μπροστὰ στὴν ἀπλή καρδιὰ τοῦ πιὸ ἀμαθοῦς, τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, πού γεμάτη Πίστη, παραδίδεται στὴν ὀδήγηση τοῦ Θεοῦ φωτισμένη ἀπὸ τὴν Ἀγάπη.

Ἡ ἀπλή αὐτὴ καρδιὰ εἶναι ἀδέσμευτη, δὲν τὴν κρατοῦν αἰχμάλωτό τους τὰ δεσμὰ τῆς λογικῆς προσωπικότητας.

Ὁ χριστιανισμὸς ἀνέτρεψε, ὅπως βλέπομε, τὸ οἰκοδόμημα πού ἀγωνίστηκαν νὰ ὑψώσουν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι μὲ ὄργανον τὸν ἀνθρώπινο λόγο, μὲ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου θεμελιωμένο ἀπάνω στὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ὁ ἀνθρώπος καλεῖται τώρα νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτὴ τὴ σοφία, πού στηρίζεται μόνο ἀπάνω στὰ ἀνθρώπινα μέτρα, νὰ θυσιάσῃ ἐντελῶς αὐτό του τὸ πρόσωπο, νὰ πάψῃ νὰ εἶναι ἀνθρωποκεντρικὸς καὶ νὰ δοθῇ μὲ πίστη στὸ Θεό. Θὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ Ἐκεῖνος τὸ θεϊκὸ μέτρο, τὴν Ἀγάπη, πού αὐτὴ ἐξασφαλίζει τὴ σω-

τηρία. Μὲ τὸ χριστιανισμὸ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει στόχο του νὰ φτάσῃ τὴν ἀποκορύφωσιν τῆς ἀνθρώπινης ιδιότητάς του, ὅπως ζητοῦσαν οἱ Ἕλληνες. Μὲ τὸ χριστιανισμὸ καλεῖται νὰ ξεπεράσῃ — ὅσο μπορεῖ — τὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ νὰ δεχτῆ — ὅσο πάλι μπορεῖ — τὰ μέτρα τοῦ θείου λόγου, μὲ αὐτὰ νὰ πλάσῃ τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι θεώνεται, γίνεται ἄνθρωπος «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ. Ἡ «μωρία» τοῦ κηρύγματος, αὕτη εἶναι ἡ σοφία πού σώζει «τοὺς πιστεύοντας».

Δὲν εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, νὰ σημειώσωμε ὅτι στὸ βάθος ὁ χριστιανισμὸς δὲν καταδικάζει μὲ τρόπο μάλιστα ἀπόλυτο τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Τοῦτο πολλές φορές τοῦ καταλόγισαν, ὅσοι μὲ τὴν στάσιν τους αὕτη δείχνουν ὅτι δὲν ἀντιλήφθησαν τὸ πραγματικὸ βάθος τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ὁ χριστιανισμὸς καταδικάζει μόνο τὴν κακὴν χρῆσιν τοῦ λόγου, καὶ μάλιστα σὲ θέματα πού ξεφεύγουν τῆ δυναμικότητά του.

Τὴν καταδικάζει, ὅταν μὲ τὴν ἀναγκαιότητά του, πού εἶναι τύπος στὰ ζητήματα αὐτὰ χωρὶς οὐσία, γίνεται ἔμπόδιο στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν πορεία του πρὸς τὸ Θεό.

Στὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμε, ὅσο κι ἂν τὴν πρώτη στιγμὴ φανῆ παράδοξο ἢ παρατήρησή μας, ὅτι μακρινὸς προάγγελος τῆς ἀνασκευῆς τοῦ Ἕλληνο ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ εἶναι ὁ σωκρατικὸς ὀρθολογισμὸς. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι κατὰ τὸ Σωκράτη ὁ ἄνθρωπος μόνο φιλόσοφος — φίλος «τοῦ σοφοῦ» — μπορεῖ νὰ εἶναι· σοφὸς εἶναι μόνο ὁ Θεός. Ἔχομε ἐδῶ ἓνα ὠραῖο προμήνυμα τοῦ «καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ» ἀνθρώπου τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἄς προσθέσωμε ἀκόμη ὅτι ὁ Σωκράτης θεωρεῖ τὸ ἔργο του «ὑπηρεσίαν τῷ Θεῷ» καὶ ὅτι ἔφτασε κατὰ κάποιον

τρόπο νὰ ἀκούη μέσα του μὲ τὸ «δαιμόνιον» τῆ φωνῆ τοῦ θεοῦ. Ὅτι θέλει ἀκόμη τὸν ἄνθρωπο ὑπηρέτη τοῦ ἀγαθοῦ, καί, τὸ σπουδαιότερο, ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῆς ψυχῆς μὲ τὸ «Ἀγαθόν» δὲ φαίνεται νὰ προσδιορίζεται μόνο ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἄρρητη τὴν ὀνόμασαν καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων⁽¹⁶⁾. Μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Σωκράτης, ἀφήνει, εἶδαμε⁽¹⁷⁾, ἀνοιχτὴ τὴ θύρα πρὸς τὸ Θεό.

Ἀλλὰ δὲν περιορίζονται μόνο στὸ Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα τὰ προαγγέλματα τῆς μεγάλης μεταβολῆς. Πλούσια εἶναι καὶ ὅσα παρέχει ἡ τραγωδία.

Ἄς πάρωμε γιὰ παράδειγμα τὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους. Ἡ ἐξαίσια ἡρωίδα προτιμᾷ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ἄγραφο νόμο, πού «οὔδεις οἶδεν ἐξ ὅτου ᾿φάνη»⁽¹⁸⁾. Καὶ ὅταν ὁ Κρέων προβάλλῃ τὸ φοβερὸ ἐκεῖνο: «Οὔτοι ποῦδ' οὐχθρός, οὐδ' ὅταν θάνῃ, φίλος», τοῦ δίνει τὴν περίφημη καὶ ἐμπνευσμένη ἀπάντηση:

«Οὔτοι συνέχθειν, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν»⁽¹⁹⁾.

Προϋποθέτουν αὐτὰ κάποια μεταφυσικότητα στὴ σύλληψη τῶν ἀνθρωπίνων θεμελίων. Ἀποτελοῦν ἓνα μυστικό, προμυστικὸ ἂν προτιμᾶτε, προσανατολισμὸ τῆς ψυχῆς.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας χριστιανικοὺς αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀπολογητοῦ καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου (2ος αἰὼν μ.Χ.) εἶδαν στὸ Σωκράτη ἓναν προάγγελο τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους φιλοσόφους. Ἐφτασαν μάλιστα νὰ τὸν ὀνομάσουν χριστιανὸ πρὶν ἀπὸ

16. Βλέπε Λίβινξτον Ρ. Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ σημασία του γιὰ μᾶς. Μετάφραση Β. Ν. Τατάκη σ. 210.

17. σ. 78, 134 κέ.

18. Στίχ. 457.

19. Στίχ. 522, 523.

τὸ Χριστό. Ἄλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρά, γενικὸς στάθηνκεν ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸ μεγάλο Δάσκαλο. Χτυπητὴ παραφωνία στὸ γενικὸ τοῦτο θαυμασμὸ στάθηνκε τὸν περασμένο αἰῶνα ὁ Νίτσε. Γιατί; Διότι πιστεύει ὅτι μὲ τὸ Σωκράτη ἀρχίζει ἡ κατάπτωση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι, λέγει, ὁ Σωκράτης ἡ ἄρνηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Μ' αὐτὸν καὶ μὲ τὸν Πλάτωνα ἀρχίζει ἡ καθολικὴ ἐκείνη παραπλάνηση τῆς ἀνθρωπότητας, πού τὴν κάνει νὰ στρέψη τὰ νῶτα στὰ φεμελιώδη ἀνθρώπινα ἔνστικτα.

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε καλύτερα τὴν πηγὴ τῆς παραφωνίας τοῦ Νίτσε, ἄς θυμηθοῦμε ὅτι τὸ ἰνδαλμα πού προβάλλει εἶναι ὁ «ὑπεράνθρωπος». Ἰνδαλμα ἐντελῶς ἀντίθετο, σημεῖο πρὸς σημεῖο, πρὸς τὸν ἄνθρωπο τοῦ Σωκράτη, πού ἀποζητᾷ διαρκῶς τὴν ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της. Ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Νίτσε εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα τῆς θέλησης γιὰ δύναμη. Σκληρὸς στὴ δύναμή του, ὅταν τοῦ ζητοῦν τὸ λόγο, ἀπαντᾷ: «δὲν εἶμαι ἀπὸ ἐκείνους πού μπορεῖς νὰ τοὺς ζητᾷς τὸ λόγο», ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους δηλαδὴ πού ἔχουν τὴ συνείδηση πού ἐπιδιώκει νὰ ἀπεργάζεται ἡ σωκρατικὴ διδαχὴ. Αὐτὴ τὴ συνείδηση τὴν ἀπεχθάνεται ὁ Νίτσε. Καὶ τὸ Σωκράτη λοιπόν⁽²⁰⁾. Ἐπειδὴ

20. Ὁ Hasse H., *Das problem des Socrates bei Fr. Nietzsche*, Leipzig 1918, σ. 6 κέ., σημειώνει ὅτι ὁ Σωκράτης γιὰ τὸ Νίτσε εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα τῶν σοφιστῶν. Οἱ ἀλύγιστοι, λέγει ὁ Νίτσε, ἠθικοὶ κανόνες τοῦ Σωκράτη καὶ ἡ λογικὴ του ἀνάλυση ἄσκησαν διασπαστικὴ καὶ διαλυτικὴ ἐνέργεια στὴν ἐνότητα πού χαρακτήριζε τὸν Ἕλληνα ἄνθρωπο καὶ τὸν πολιτισμὸ του στὴ μεγάλη ἐποχὴ τῶν προσωκρατικῶν καὶ τῆς τραγωδίας. Τὸν ἐνοχλεῖ λοιπόν ὁ Σωκράτης, στὸ βάθος διότι στηρίζεται στὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὴ νοσηιοκρατία καὶ ὄχι στὸ ἔνστικτο. Μίλησε φαίνεται πολὺ στὴ σκέψη του ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἦταν καλὸς ἑλληνιστὴς ὁ Νίτσε. Οἱ ἰδέες του δὴμις γιὰ τὸν Ἕλληνα ἄνθρωπο καὶ τὸν πολιτισμὸ του ἔχουν πολλὴ ὑποκειμενικότητα καὶ εἶναι μονομερεῖς. Ὁ Ἕλληνας ἦταν περισσότερο πολύπτυχος καὶ πολὺπλευρος ἀπὸ ὅσο τὸν βλέπει ὁ Νίτσε. Βλέπε καὶ Ritter C. ὄπ. παρ. σ. 79 - 80.

ἀπάνω σ' αὐτὰ τὰ μέτρα ἔπλασεν ὁ Νίτσε καὶ τὴν ἰδέα του γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, καὶ ἐπειδὴ ἐχθρὸς τῆς ἰδέας αὐτῆς ἔβλεπε ὅτι ἦταν ὁ Σωκράτης, γιὰ τοῦτο τὸν στηλιτεύει. Μέγα τὸ λάθος τοῦ Νίτσε· δὲν εἶδε ὅτι ὁ Σωκράτης ἀντιπροσωπεύει, ἀντίθετα, μιὰ ἀπὸ τὶς βαρύτερες φλέβες τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, καὶ μάλιστα μὲ λάμψη ἀξεπέραστη.

Ὅπως δὴποτε μὲ τὸ δικό του τρόπο καὶ ὁ Νίτσε βλέπει τὸ Σωκράτη προάγγελο τοῦ Χριστιανισμοῦ, στὸν ὁποῖον ἡ παραπλάνηση, γιὰ τὴν ὁποία κατηγορεῖ τὸ Δάσκαλο, φτάνει στὸ ἀποκορύφωμά της. Καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀδίστακτος ἀρνητῆς εἶναι ὁ Νίτσε.

Κάποιος Κύρσας, λέγει ὁ Σουίδα⁽²¹⁾, Χιώτης, πῆγε στὴν Ἀθήνα, νὰ γνωρίσῃ τὸ Σωκράτη καὶ νὰ τὸν συναναστραφῇ. Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης εἶχε πεθάνει. Πῆγε τότε ὁ Κύρσας καὶ κοιμήθηκε κοντὰ στὸν τάφο τοῦ Δασκάλου. Καὶ ἦρθε στὸν ὕπνο του ὁ Σωκράτης καὶ τοῦ κράτησε συντροφιά. Ἀμέσως ὕστερα σηκώθηκε ὁ Κύρσας καὶ ἔφυγε γιὰ τὴν πατρίδα του, «τοῦτο μόνον ἀπολαύσας τοῦ φιλοσόφου».

Πολὺ πιὸ τυχεροὶ ἐμεῖς, ἔχομε στὴ διάθεσή μας τὴν εἰκόνα τοῦ Δασκάλου, πλασμένη ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο τεχνίτη τοῦ λόγου καὶ φιλόσοφο, τὸν Πλάτωνα, καὶ μπορούμε, φτάνει νὰ θέλωμε, νὰ δεχόμαστε πλούσια τὴν ἀνέσπερη ἀκτινοβολία του.

21. Σουίδα, λ. Σωκράτης.